

תולדות היהודים בטולדו: הקורבן אשם

פנחס ביבלניק

Juan Blázquez Miguel, *Toledot. Historia del Toledo Judío*, Editorial Arcano, Toledo 1989, 260 pp.

(חואן בלאסקס מיגל, תולדות, תולדות, תולדות טולדו היהודית).

סיפורים עממיים ספרדיים שזורים בתוכה.

חוסר הידע של חואן בלאסקס מיגל בעברית וביהדות בא לידי ביטוי הן בטען ויות תרגום מעברית לספרדית והן במסירת מידע לא נכון (כגון 'יעקב בר אשר חיבר חמישה חיבורים חשובים: ארבעת הטורים, אורח-חיים, יורה-דעה, אבן-העזר וחושן-משפט'). אולם לא אי-דיוקים אלה הם הבעיה העיקרית בספר זה, אלא הנימה האנטי-יהודית אשר לעיתים מגיעה להתקפות בוטות ביותר, שאין להן אפילו סימוכין במקורות ההיסטוריים, או במקרים אחרים הדברים מוצגים תוך כדי גילוי טפח וכי-סוי טפחיים — שיטה הגורמת השתוממות לאדם היודע והטעיה למי שאינו מצוי בחומר.

ראוי להביא דוגמאות לכך. אפתח בקטעים מדברי המבוא של ראש עיריית טולדו, חוסה מנואל מולינה גארסיה (José Manuel Molina García):

(1) 'בשנת 712 פתחו היהודים את שערי העיר בפני הערבים [...]'. (עמ' 11. התרגום לעברית של הקטע הזה והקטעים הבאים הוא מאת כותב המאמר). עניין 'מסירת העיר' צוין כאן כעובדה היסטורית, כלי להזכיר שמדובר בסיפור המורפיצי לראשונה במאה ה-13. בכרוניקה מאת הנזיר לוקאס די טואי (Lucas de Tuy), כלומר 500 שנים לאחר כניסת

במהדורה מהודרת מלווה תצלומים מרהיבים, יצא לאור זה עתה, בספרדית, ספר על תולדות היהודים בטולדו, הכולל 260 עמודים ובו הערות ביבליוגרפיות, המאזכרות 465 חיבורים — מעין סיכום של כל הידוע בתחום זה.

הספר מחולק לשבעה פרקים. שלושת הפרקים הראשונים הם קצרים ביותר: פרק אחד (6 עמודים) עוסק באגדות על בוא היהודים לטולדו בתקופות קדומות ושני פרקים (4 עמודים כל אחד) עוסקים בתולדות היהודים בתקופה הויזיגוטית ובתקופה המוסלמית. הפרק הרביעי עוסק ב'מי-הביניים הנוצריים' (עמ' 39-175, מחולק על-פי המאות ה-12, ה-13, ה-14, ה-15), ובו מקדיש המחבר עמוד אחד או שניים לכל נושא ונושא, ללא ניתוח או רצף התפתחותי כלשהו. בפרק הזה מופיעים זה ליד זה נושאים, כגון: 'אמונות תפלות' ו'מבנה הקהילה', 'פרעות' ליד 'תהילתה של הקהילה', 'בתי-קברות' ליד 'פולמוסים דתיים' וכיו"ב. שלושת הפרקים האחרונים עוסקים בקורות ה'נוצרים החדשים' ממוצא יהודי שנותרו בספרד לאחר הגירוש, וגם בהם החלוקה היא כרונולוגית: הפרק החמישי עוסק במאה ה-16 (עמ' 179-198), השישי — בפור-טוגאליים בטולדו במאה ה-17 (עמ' 201-216) והפרק האחרון (5 עמודים) — במאות ה-18-ה-19. גם פרקים אלה הם בעיקר סקירה נטולת ניתוח אשר

צים? רצח של ילד שמת כקדוש מעונה בעיירה קרובה לטולדו, שבוצע בידי האחים פראנקו למטרת פולחן, הוא שגרם לגירוש, ושנה אחרי שנדונו, ב-1492, היהודים גורשו סופית מספרד' (עמ' 13).

בחמשת הקטעים המובאים לעיל, אנו מוצאים את מכלול ההאשמות כנגד היהודים בצורה הבוטה ביותר: היהודים הם בוגדניים, שהרי 'מסרו' את ספרד לידי האויב הכובש; הם 'חזיקו' בידיהם את כלכלת ספרד, ובכך הביאו על עצמם את זעמם של המנוצלים; בהיותם מומרים, היתה עיקר כוונתם לעלות בסולם החברתי – אולי, אף שזה לא נאמר במפורש בספר זה, כדי להרוס את החברה הספרדית מבפנים, כפי שטענו אלה שהתנגדו ל'נוצרים החדשים' במאה ה-15 והיסטוריונים אחדים, שאפשר להגדירם כאנטישמיים, כגון: ניקולאס לופז מאר-טינס (ראה: Nicolás López Martínez, *Los judaizantes españoles y la Inquisición en tiempos de Isabel la Católica*, Burgos 1954). הנקודה החמישית היא החמורה ביותר: ראש עיריית טולדו קובע, שהיהודים ביצעו רצח פולחני ולכן גורשו מספרד. ציון עלילת-דם זאת כעובדה היסטורית מוכחת הוא בבחינת הטלת אשמה על העם היהודי, הרווחת בפרסומים אנטישמיים עד עצם היום הזה. ועל מקרה זה של 'הילד הקדוש מלה גוארדיה' ארחיב את הדיבור בהמשך.

אעבור עתה לדברי ההיסטוריון ח' בלאסקס מיגל עצמו.

(1) 'ברור כי מצב זה [רדיפות היהודים על ידי הויזיגוטים – פ"ב] הביא לכך, שהיהודים חשו שנאה עמוקה כנגד הנוצרים. לא היתה יכולה להיות להם אהבה אמיתית לארץ שבה הם חיו [...] לכן טבעי היה שחשבו על שיפור תנאי החיים

המוסלמים לספרד! (על גלגולו של הסיפור הזה ושלילתו – ראה: א' אשתור, קורות היהודים בספרד המוסלמית. כרך א, ירושלים 1977, הערה 5 לפרק הראשון).

(2) 'מי כמו המלווה בריבית היהודי מחזיק את הכלכלה הקאסטיליאנית, אשר בידי "הבנקאים" שלהם נתונים מלכים ובישופים וכמו כן העניים – המסכנים (pobretes) הקורסים תחת עול החובות?' (עמ' 12).

(3) '[...] לזה יש להוסיף את רציחות היהודים, שמקורן בהסתות של קיצונים (fanáticos) כמו ויסנס פרר הקדוש, אך לרוב כתוצאה של שנאה שנגרמה מההל' וואה בריבית ומרדיפת הבצע' (עמ' 13). לטעון שרוב הרדיפות נגרמו כתוצאה מההלוואה בריבית 'בלבד' (ללא ליכוי יצרים דתיים) זאת השערה שאפשר להתווכח עליה, אך על סמך מה כותב ראש עיריית טולדו 'רדיפת הבצע'? מהמשפט משתמע כאילו רדיפת בצע היתה תכונה יהודית. טיעונים מעין אלה יש לדחות על הסף.

(4) 'הרדיפות גורמות להמרות המוניות, וכך עולה דמותו של היהודי המומר (judeo-converso) שינסה לטפס בסולם החברתי ובמכלול המשרות החל במועצות וכלה בכנסייה, כך המשפחות סנטנחל, די לה קאבאלריה' (עמ' 13).

כאן יש קביעה והכללה גסות, כאילו כל המומרים ניסו 'לטפס'. אולם מן המקורות ההיסטוריים ידוע, כי אלה שהצליחו לעלות בסולם החברתי היו בעלי עמדה גם קודם שהמירו את דתם ואילו רוב היהודים פשוטי העם המשיכו להיות פשוטי עם גם אחרי שהמירו את דתם. על כך מעידים מחקריהם המרובים של פרופ' חיים בינארט ואחרים.

(5) כאשר לגירוש, כותב ראש עיריית טולדו: 'מה היו הסיבות? מה היו הלח-

קאסטיליה כולה, הרי היה יכול להעזר בנתונים ממחקרה של פילאר ליאון טלו, 'יהודי טולדו', בשני כרכים, שאותו מצטט מיגל בהקשרים אחרים. היא קובעת, שבמאה ה-13 וחלק מהמאה ה-14, התעודות על היהודים מזכירות בעיקר את עיסוקם בהלוואה בריבית לצד בעלי-מלאכה, סוחרים, חקלאים וחוכרים – שמספרם היה קטן יחסית. אך מעלייתו של אנריקה (Enrique) השני לשלטון, בשנת 1369, עד הגירוש עסקו רוב היהודים בטולדו בחקלאות, היו מעט חוכרים ובקושי אפשר למצוא תעודה הקשורה בהלוואה בריבית. (ראה: Pilar León, *Judíos de Toledo*, Madrid 1979, Vol. I pp. 79, 96-98, 107-108, 132-133, 161, 162, 216-221, 246.)

(3) עוד בתחום הכלכלי: צראה שסחר העבדים היה אחד העיסוקים שלהם, כפי שגם היה בערים אחרות, ועיסוק בלתי אנושי זה הכניס רווחים טובים. מעטות הן הידיעות שהגיעו לידינו, אך הן מספיקות לשם קבלת מושג (עמ' 90). כאן לפנינו אחת הדוגמאות הבולטות לשיטה הכללית בספר זה: בחירה סלקטיבית של מקורות והצגתם על-פי מגמה קבועה מראש. השאלה היא מדוע כשמדובר בסחר עבדים תעודות מעטות יכולות לתת מושג ואילו מספר הרבה יותר גדול של תעודות העוסקות בחקלאות הן דבר בטל.

(4) ההיסטוריוגרפיה בת-זמננו כבר הצליחה להשתחרר מניתוח [היסטורי] המדגיג את ההבט הדתי ורואה את הרדיפות נגד המומרים, שאירעו במהלך המאה הזאת [סוף המאה ה-14 והמאה ה-15], שעליהן עוד נלמד, כפי שהיו קודם לכן נגד היהודים, עניין של עימות חברתי, כלכלי ופוליטי, [נגד אלה] ששלטו במשרות הציבוריות, שהיה להם

שלהם עם בואם של הפולשים הערבים, ולמען מטרה זאת פעלו ללא ליאות בשנת 711 (עמ' 30). נושא הבגידה, שציינתי לעיל, וחוסר האהבה של היהודים לארץ מולדתם מלווה את הספר בצורות שונות. אך בקטע שלפנינו ברורה ביותר השקפת מיגל: מבחינתו, יש זהות מוחלטת בין הישות הספרדית-הגיאוגרפית לישות הספרדית-הדתית, במילים אחרות: רק ספרדי נאמן לדת הנוצרית יהיה נאמן לארצו. טיעון זה שולל את האפשרות שיהודים יכלו בזמנית לאהוב את ספרד ולהתנגד למדיניות של הממלכה הנוצרית. תפיסת-עולם זאת מוצאת את ביטוייה בהצגת הדברים לכל אורך הספר.

(2) 'עיסוקם הכלכלי העיקרי של היהודים בתקופה זאת [המאה ה-13] היה ההלוואה בריבית, כי למרות העובדה שיהודים ממשיכים לרכוש אדמות וכרמים, פעילות אלה [הקשורות בעבודה חקלאית] תופסות מקום משני, כיוון שרק 27 מיסמכים הקשורים בעיסוקים אלה הגיעו לידינו. כמו כן המסחר היה עיסוק עיקרי [של היהודים] אך יש לנו מעט מסמכים בנידון' (עמ' 88). מעניינות כאן מספר עובדות באשר לשיטת עבודתו המחקרית של מיגל: מדוע לא מסר את מספר התעודות המספרות על הלוואה בריבית, מדוע לא ציטט את יצחק בער בעניין מיגוון המקצועות של היהודים או את דברי לואיס סוארס פרנאנדס, (Luis Suárez Fernández) אשר בספרו *Judíos Españoles en la Edad Media* (Madrid 1980, p. 102) הוא כותב: 'רוב האוכלוסייה היהודית היתה מורכבת מחקלאים ועירים ובעלי-מלאכה [...]. אי אפשר לומר שהיו מקצועות מיוחדים ליהודים; מוצאים אותם בכל עיסוק'. ואם נאמר שהמחבר לא הסתמך על דבריהם של בער ושל סוארס פרנאנדס משום היותם בגדר הכללה לגבי יהודי

יהודי תולדו אין אף לא מלווה בריבית אחד — על כל פנים אין מסמכים על כך — אפשר להניח שתמיד היה אפשר לפנות, אפילו בסתר, לאיזה יהודי עשיר (עמ' 164). הרי לנו אופן כתיבת הסטור־ריה! מסמכים אין, אבל על כל פנים... (6) 'הרבה נכתב, וודאי ייכתב על הסיבות שהביאו את המלכים הקאתוליים לגרש את היהודים. היו שטענו, כי היה זה עקב הלחץ של הערים, או הלחץ העממי, או של האצולה, או של הבורגנות, אם כי יש הטוענים שיש לשים את הדגש [לגבי הגירוש] במוסד המלוכה עצמו. האמת היא שבצו [הגירוש] כל הדגש הושם במישור הדתי, ושם מצביעים המלכים הקאתוליים על הסכנות הטמונות לנצרות מהמגע עם היהודים, בעיקר הסכנה [של ההשפעה] על המומרים. כל ההאשמות שהוטחו כנגד היהודים במשך מאות שנים נעשו ממשיות, ורק היה צורך בהוכחה חותכת אחת, בקש שישבור את גב הגמל [במקור: una gota que colmase el vaso] של הזעם הנוצרי: והדבר הוגש על מגש עם מות הקדושים [martirio] של הילד מלה גוארדיה [La Guardia], שהרי בין שהיה רצח פולחני [או הקרבת קורבן — sacrificio] בין שלא היה, משפט כן התקיים, ויהודים "ללא דת" [או "ללא רחמים" — "im-píos" judíos] המילה impíos נדונו בשנת 1491. שנה מאוחר יותר גורשו היהודים מספרד'. (עמ' 169). מהדברים הללו משתמע, כי הסיבה לגירוש היהודים היתה עלילת־דם, ומיגל עצמו סבור כי אפשר שהיה כאן רצח פולחני. מעניין מדוע לא הזכיר מיגל את ניתוחו של בער (שאת המהדורה הספרדית של ספרו הוא מזכיר בהקשרים שונים), שבו הוכיח איך ומדוע הומצאה עלילת־דם זאת על־ידי האינקוויזיציה, כדי לעצב את דעת הקהל (ראה י' בער, תולדות היהודים בספרד

תפקיד של מלווים בריבית והחזיקו בעושר. שהרי ברור כי מהרגע הראשון התחילו המומרים (conversos) להסתנן (infiltrarse) למועצות, וזאת משום שמדובר בתפקידים בעלי השפעה (עמ' 136). השאלה הראשונה העולה מקטע זה היא: על סמך מה קובע מיגל, בצורה כה חד־משמעית, שההיסטוריוגרפיה 'הש־תחררה' מניתוח המדגיש את ההבט הדתי? אין לי ספק, שהתעמולה הדתית (או החינוך) האנטי־יהודית שניהלה הכ־נסייה במשך מאות שנים הופנמה על־ידי הציבור הרחב. לא רק היסטוריונים 'קלא־סיים', כמו בער וסוארס פרנאנדס, ציינו גם, לא רק, את הגורם הדתי, אפילו היסטוריון מארקסיסטי מובהק, כמו חוסה מאריה מונסאלבו אנטון, כתב: 'ניתן לערוך ניתוח מעמדי על־פי קני־מידה חברתיים־כלכליים, אך במקרים רבים הוא [הניתוח] אינו מושלם: כך במקרה של היהודים בימי־הביניים'. (José María Monsalvo Antón, *Teoría y evolución de un conflicto social. El anti-semitismo en la Corona de Castilla en la Baja Edad Media*, Madrid 1985, p. 40 nota 15). הערה זאת באה לאחר שהמחבר דן בכך, שהיהודים נתפסו כשונים, זרים, בעלי דת שונה וכי"ב. והאם אפשר 'להשתחרר' מהגורם הדתי גם כאשר מדובר ב'נוצרים חדשים' שהמשיכו לעסוק במלאכתם הפשוטה, גם לאחר המרות הדת? והרי על אלה כה מרובות הידיעות בספרות המחקר, ודי לעיין במחקרי חיים ביינארט (דרך אגב: מיגל מצטט בספרו 10 עכר־דות של ביינארט). כמעט מיותר להדגיש את משמעות המלה 'להסתנן' בהקשר זה, מכאן גם ברורה עמדתו של בלאסקס מיגל כלפי ה'נוצרים החדשים'. בעיניו כל רצונם בחיים היה רדיפת ממון והשפעה. (5) 'אם כי נכון הדבר, שבדור האחרון של

את אחיו היהודי). לדעת מחבר הספר, גם המיעוט הנרדף הוא האשם, הוא שגרם לאסונו. היוצרות מתהפכות. לא הרוצח הוא האשם — שהרי היו נסיבות, והמחבר אינו מטיח בקטע זה אף אשמה מפורשת נגד החברה הנוצרית, כאילו ידיה נקיות כמעט לחלוטין — אולם הקורבן, הקהילה היהודית, או חלק ממנה, אשמה גם אשמה, בשורה של חטאים.

הספר 'תולדות. תולדות. תולדות' היהודי-דתי' מעורר שאלות וקשיים במישורים שונים:

(א) כעבודת 'מחקר', משום שהיסטוריונים דוברי ספרדית העוסקים 'דרך אגב' בתולדות עם ישראל עשויים לצטט מתוכו, ולו בשל הביבליוגראפיה העשירה שבו, ובחלקם גם יושפעו מרוח הדברים שבכתובים.

(ב) השפעת ספר זה על הציבור הרחב (היהודי והלא-יהודי כאחד) — שכן הספר יהיה מן הסתם נמכר ביותר בספרד, בעיקר לקראת 500 שנה לגירוש פרסו. מים כגון זה מכוונים להפצת ידע היסטורי בקרב הציבור הרחב, והנה המסר העיקרי של ספר זה יהיה: היהודי המלווה בריבית, הבוגד בארץ מולדתו והרוצח ילדים בא על עונשו! פירוש הדבר המשך הנצחת הדימוי היהודי אשר התהווה באזורים נרחבים של אירופה הנוצרית בימי הביניים והזין, וממשיך להזין, אידיאולוגיות אנטישמיות.

הנוצרית, תל-אביב 1986, עמ' 450-463). אם נוסיף עוד את העובדה, שאין אף תעודה אחת הקשורה בצורה כלשהי לגירוש ספרד, המזכירה עלילת-דם, נבין טוב יותר את דרך הצגת הדברים על ידי המחבר.

(7) לסיום, אביא בשלמותו את הקטע שבו מסיים בלאסקס מיגל את תיאור קורות היהודים בספרד עם הגירוש: 'זכאן אין לא סוטים ולא קדרושים; כאן יש רק אנשים, בני-אדם, עם מטען המעלות והמגרעות שלהם. שהרי גם בלי שאוכל בשום פנים ואופן לדגול בתיאוריה שתוכל לתרץ, או להפחית, מחומרת הפשעים האלה [כלומר מעשי הנוצרים, לרבות הגירוש] יש גם לומר, שהקהילה היהודית, או חלק מחבריה, לא תמיד היו נקיים מאשמה; אשמה על הזלזול כנגד כל דבר נוצרי, אשמה על כך שחשבו את עצמם לגזע נבחר, עליון; אשמה על הבלטת העוצמה והעושר, אשמה על היחס הרודני, אם כי חוקי, בקשריהם הכלכליים עם הנוצרים, כל זאת גרם שהתהוו תנאים מתאימים לאנטישמיות, וכאשר הנסיבות הביאו לכך, האדם היה לקין' (עמ' 174-175).¹ דברי סיכום אלה של המחבר הם בבחינת חריצת דין מוסרית-היסטורית-פילוסופית חמורים ביותר: לדבריו, לא הכנסייה אשמה על כך שהטיפה נגד היהודים והיהדות, ה'נסיבות' פעלו ולא בני-אדם, האדם חדל להיות אדם והפך ל'קין' (הנוצרי הרג

1 בשל חשיבות הדברים, הם מובאים כאן במקורם: Y aquí no hay perversos ni santos: aquí hay tan sólo hombres, seres humanos, con su carga de virtudes y defectos, porque sin que en modo alguno pueda sustentar teoría alguna que pretenda disculpar, ni siquiera atenuar, estos crímenes, tampoco en tantas ocasiones la comunidad hebrea, o alguno de sus miembros, estaba exenta de culpa; culpa de su desprecio por todo lo cristiano, culpa por su autoconsideración de raza elegida, superior; culpa por su ostentación de poder y riqueza, culpa por su trato despótico, aunque legal, en sus relaciones económicas con los cristianos, todo lo cual hizo que fermentara un poso de antisemitismo, que cuando alguna ocasión lo propiciaba estallaba, convirtiendo al hombre en cainita (pp. 174-175)

העובדות שבסעיפים ג-ד יש להן זיקה אל מישור היחסים הפוליטיים שבין ישראל לספרד. היחסים בין ישראל ובין כל מדינה חשובים ביותר, ולמרות זאת, ואולי בגלל זאת, על מדינת ישראל להבטיח שפרסומים בשיתוף עם מדינות אחרות או בברכת המדינה ייצגו גם את עמדתנו. מכאן השאלה: איך זה שאיש מעיריית ירושלים לא טרח לבדוק את הכתוב בספר זה או לא התייעץ עם בעלי ידע בתחום. או שמא משהו קרא את העבודה ומחוסר ידע ורגישות בנושא לא התעוררו אצלו שאלות, מה שאינו פחות חמור.

(ג) הספר מומן על-ידי מר מאוריסיו טולידנו, נשיא הפדראציה הספרדית [היהודית] בספרד. דהיינו: נשיא הפדראציה היהודית בספרד נתן 'גושפנקה' בעלת משקל לחיבור זה. אוסיף עוד, כי הספר ניתן 'כאות ידירות והוקרה' על-ידי מלך ספרד, חואן קארלוס, למשלחות יהודיות וישראליות הפוקדות אותו.

(ד) דברי ברכה מאת ראשי העירייה של טולדו (חוסה מנואל מולינה גארסיה) ושל ירושלים (טדי קולק), על המשותף לשתי הערים ועל המורשת של ירושלים של ספרד, מקדמים את פני הקורא. גם הסמלים של טולדו ושל ירושלים מתנוססים על שער הספר.

גלות וגאולה בהגות מארוקו

שלום בר־אשר

דן מנור, גלות וגאולה בהגות חכמי מארוקו במאות הי"ז-הי"ח, מכון הברמן למחקר ספרות, לוד תשמ"ח, 270 עמ'.

וידל, כל המלחמות הבין-שבטיות במארוקו לא נועדו אלא להתאנות ליהודים על מנת לברו את רכושם.

אולם עיקר ספרו של מנור נסוב על ההוגים מן המאה השמונה-עשרה. במקביל לדברי חיים בן עטר, שהוכיח קשות את המלכים על העול הכבד של המסים שהטילו, נתפרסם חיבורו של ר' שמואל ד'אבילה 'כתר תורה', שבחלקו הראשון כלל דברי מוסר בזכות הפטור ממסים לתלמידי חכמים. מנור סוקר את הגותם של החכמים ר' יהודה בן עטר, הרב הגדול של פאס דאז, ושל בן זמנו, ר' שמואל זקן; חבל שהמחבר לא הזכיר כאן את אחד מגדולי התקופה, ר' יעקב בן צור.

בספרו בתריסר חכמים, המייצגים כנראה את ההגות היהודית שנתחברה במארוקו במאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה. מרכיב החכמים הנדירים בספר אינם כה ידועים, לכד מר' חיים בן עטר הידוע מחיבורו על התורה 'אור החיים'.

הספר עוסק תחילה בפעילותו של ר' וידל צרפתי מן המאה השבע-עשרה, מבעלי התקנות, חברם של הרבנים שמואל בן דנאן ורבי שאול סררו. שלושתם חיו בתקופה, שיהודי מארוקו היו נתונים בה בין הפטיש לבין הסדן: בין הסערה הנפשית על גירושם מספרד, שלא הרפתה מהם גם מאה שנים לאחר מכן, לבין המציאות סביבם. לפי עמדת ר'

נונו המחודש של העם, ללא שידוד מער-
כות מפליג. חישובי הקץ, כמו אלה של ר'
שאול אביטבול בסוף המאה השמונה-
עשרה או של ר' משה אדרעי בראשית
המאה התשע-עשרה. לא נועדו לברר את
בואו של המשיח — אלא לעודד את רוח
העם בימי מצוקה.

מנור חולק בספרו על א' מויאל,
הטוען כי חכמי מארוקו טיהרו כביכול כל
שריד משיחי בחששם מן השבתאות.
לדעת מנור, לא הותירה השבתאות רושם
של ממש בדורות הללו, ואף קודם לכן,
בגלל משוגותיה והתדרדרותה, ולכן לא
צמחה ספרות פולמוס כנגדה.

מנור חוזר ומצהיר בספרו, שמגמתו
היא היסטוריוגרפית והוא לא נועד
לנתח סוגיות היסטוריות. וכאן נשאלת
השאלה: מדוע תיאורו הוא מקשה אחת,
ואין הוא מחלק את ההגות לתקופות היס-
טוריות? האין גישתו של ר' רפאל ברדוגו
שונה מגישת ר' וידל צרפתי ביחסם
למשרתי המלך? הרי לאחר מאתיים שנים
הקדיחו משרתי המלך את תבשילם לא רק
בשל השררה שהפגינו, אלא גם בשל
הזלזול שנהגו בשבתות ובמצוות בכלל.
יתר על כן, אילו היה המחבר מתאר
את ההגות במסגרת היסטורית רחבה
יותר, היו אולי מתקוות חלק מן הבעיות
שמעוררים החכמים; כך למשל סבלו
משרירות לב המלכים גם המוסלמים
שבמארוקו, לא רק היהודים.

עם זאת, אין בהערות אלה כדי להפ-
חית מערכו הנכבד של הספר, כתחום
ההגות והספרות, ועל כך ראוי מחברו
לברכות מרובות.

בשלהי המאה השמונה-עשרה וברא-
שית המאה התשע-עשרה בלטו בהגות
יהודי מארוקו דרשותיו של ר' רפאל
ברדוגו, שהרבה להוכיח את בני זמנו על
צביעותם: הם מתפללים לשוב לארץ-
ישראל, אך בד בבד הם נוטים לעצמם
בתים מפוארים, דבר המעיד על כך
שישיבתם בגולה היא ישיבת קבע.

הספר שלפנינו אינו רק מבחר מייצג
של ההוגים במארוקו אלא בעיקר פורש
יריעה רחבה של הנושא הנידון. קדמו לו
י"מ טולידאנו ו' בן נאים, אך תיאורו של
מנור מקיף ביותר, מעניין ויפה. בהרצאת
דבריו מצליח המחבר להבהיר את רעיונ-
תיהם של החכמים, וזאת הן במבואות והן
בגוף הדברים ובסיכומים. לדידם של
חכמי מארוקו, הגלות היא בלחץ המתמיד
של הסביבה, כבידוד הדתי שבו שרויים
היהודים ובניתוק שנתנתקה ההשגחה
מעם ישראל, ניתוק שגרם עוול משורע.
רעיון נוסף, שמנור סוקר לעומקו הוא
סגוליותו של העם היהודי, נזר הבריאה;
ייחוסו (ביטוי עדיף על הביטוי 'טהרת
הגזע' של מנור) ואצילותו; יתרונותיו של
עם ישראל על העמים, ודימויו של העם
לפילוסוף שבין העמים; חרף התסד
האלוהי הסמוי מן העין, אין לאבד את
התקווה, ועוד. מנור אינו מתיימר להביא
חידושים מפליגים בהגות הנסקרת;
אדרבה, הוא מציין שמדובר בגישה
שמרנית ובתפיסת העולם שנקטו חכמי
ספרד, לא רק בתכניה אלא גם בסגנונה
המאופק והמפוכח.

הסוגיה השלישית הנידונה כאן היא
בחנינת יסודות הגאולה — קודם כל בכי-